

SA EXAM PAPERS

YOUR LEADING PAST YEAR EXAM PAPER
PORTAL

Visit SA Exam Papers

www.saexampapers.co.za

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

2018

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 80

Memorandamu leyi yi na tipheji ta 28.

SWITSUNDZUXO EKA VAKOREKETI

- Memorandumu leyi yo va xiletelo eka vakoreketi.
- Memorandumu yi ta kaneriwa na swipano swa vakoreketi va swifundzankulu ku nga si sunguriwa ku koreketa etindhawini to hambanahambana.
- Tinhlamulo ta vakamberiwa ti fanele ku tekeriwa enhlokweni ku ya hi vuswikoti bya vona.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO

1. Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso swo tlula nhlayo leyi languteriweke, ku koreketiwa nhlamulo yo sungula eka leti languteriweke. **(Mukamberiwa a nga fanelangi ku hlamula xivutiso xa xitsalwana na xa ximbangu swa muxaka wun'we wa tsalwa.)**
2. Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso hinkwaswo swa mune eka XIYENGE XA A, (switlhokovetselo swa ndzawulelo), koreketa swimbirhi ntsena leswo sungula.
3. Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso swimbirhi swa xitsalwana kumbe swimbirhi swa ximbangu eka SWIYENGE SWA B NA C, koreketa nhlamulo leyo sungula eka xiyenge xin'wana na xin'wana. Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso hinkwaswo swa mune, koreketa ntsena swivutiso leswo sungula eka xiyenge xin'wana na xin'wana, ntsena loko ku ri leswaku mukamberiwa u hlamurile xivutiso xin'we xa xitsalwana na xin'we xa ximbangu.
4. Loko mukamberiwa a nyika tinhlamulo timbirhi laha yo sungula yi va ka yi hoxekile, leyi landzelaka yi va yi ri leyi faneleke, koreketa nhlamulo leyo sungula u tshika leyi landzelaka.
5. Loko tinhlamulo ti nga nomboriwangi hi mfanelo, koreketa ku ya hi memorandumu.
6. Loko xihoxo xa mapeletelo xi ri na nkucetelo eka nhlamuselo ya nhlamulo, xi hoxise. Loko xi nga kuceteli nhlamuselo, xi korekete.
7. **SWIVUTISO SWA XITSALWANA**
Loko xitsalwana xi komile ku tlula ntsengo lowu languteriweke wa marito, u nga xupuli mukamberiwa hikuva u ta va a tixupurile eka timaraka ta xivumbeko. Loko xitsalwana xi lehile ku tlula mpimo, koreketa ku ya hi vuswikoti bya mukamberiwa kutani mi kanela na vakoreketinkulu.
8. **SWIVUTISO SWA XIMBANGU**
Loko mukamberiwa a nga tirhisangi mimfungho yo tshaha, **a nga xupuriwi.**
9. Eka swivutiso leswi lavaka MAVONELO NA MATITWELO (*open-ended questions*), a ku na timaraka leti nyikiwaka eka tinhlamulo ta INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku averiwaka timaraka.
10. Tinhlamulo ta HI SWONA/A HI SWONA a ti averiwi timaraka. Ku seketela hi kona ku averiwaka timaraka.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****SWITSHONGO SWA VATSONGA – MJ Baloyi (Muhleri)****XIVUTISO XA 1 (XITSALWANA)****'A SWI TSHAMISEKANGA' – MM Marhanele****SWITSUNDZUXO**

- Tirhisa swikombiso leswi landzelaka tanihi swiletelo swo koreketa xivutiso lexi.
- Mahlamulelo ya nga hambana ku ya hi matwisiselo ya mukamberiwa ya xitlhokovetselo. Mukamberiwa a nga ha tirhisa yin'wana mintila handle ka leyi nyikiweke, ntsena loko a ta va a hlamurile xivutiso hi mfanelo.
- Tirhisa rhubiriki leyi nga eka papila ra 27 ku koreketa xivutiso lexi.

TINHLAMULO LETI LANGUTERIWEKE

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hi ndlela ya vutshila ku hlamusela hilaha swilo swi nga ha fambiki kahle hakona etikweni masiku lawa. Leswi swi humelela eka tindhawu to hambanahambana to fana na le makaya, eswikolweni, eswibedhlele na tin'wana. U vuyelerile marito ya '... a swi tshamisekanga' eka mintila yo hetelela ya tindzimana ta xitlhokovetselo lexi ku tiyisisa/tshikelela mhaka leyi.

- Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u vuyelerile marito lama nga eka nhlokomhaka lama nge: '... a swi tshamisekanga' ku humelerisa erivaleni ndlela leyi vana va xanisaka vatswari emakaya na hilaha va nga ha yingisiki hakona.
- Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa hilaha ku pfumalekaka kurhula eswikolweni hakona. Yi tlhela yi tiyisisa leswaku ku va n'wana a dyondzile a ku na lexi nga vuriwaka leswaku dyondzo yi n'wi pfunile hi xona. Leswi swi tiyisisiwa hi ntila wa 7 lowu nge: 'Nkoka wa matsalwa a wu va endlangi nchumu'.
- Ntila wa 9 lowu nge: 'Endyangwini ntswele yi haka folosi' wu tiyisisa hilaha vatatana va nga ha riki na matimba ya vulawuri ehenhla ka mindyangu ya vona hakona hikokwalaho ka vavasati lava nga ha va xiximeki hi ku va va tekerile vanuna va vona vulawuri lebyi.
- Mhaka leyi yi humelerisiwa na hi ndzimana ya 4 leyi kombisaka hilaha tikereke ti nga ha tirheki ntirho wa tona wa ku ponisa mimoya hakona hikokwalaho ka ripfumelo leri nga ha riki na ntiyiso.
- Eswibedhlele na kona ku hlamuseriwa hilaha swilo swi nga biha hakona masiku lawa hikuva vaongori va endla hi ku rhandza, a va khomi vavabyi hi mfanelo. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 18 lowu nge: 'Vaongori vo rhinyarhinya hi ku rhandza.' Varhangeri eswibedhlele hikokwalaho ko pfumala ku tshembeka na vona va tsandzeka ku lawula na ku komba vatirhi tindlela letinene.
- Ku va swilo swi nga tshamisekangi swi tipaluxa na hi le ka varhangeri lava hlawuriweke etikweni hi vaakatiko. Ematshan'weni yo va va nyika vaakatiko lava vukorhokeri lebyi faneleke, vo tiphina va ri voxo, va rivala leswaku va lo hlawuriwa.
- Ndzimana yo hetelela ya xitlhokovetselo lexi yi kombisa hilaha vaakatiko va nga vuliki nchumu hakona loko swilo swi onhaka etikweni. Ku va swilo swi nga tshamisekangi swi tikomba na hi ku va xiyimo xa timali xi ri ehansi, leswi endlaka leswaku tiko ri nga ha fambiseki.

Leswi hlamuseriweke laha henhla swi kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi ndlela ya vutshila hakona na nkoka wo vuyeleriwa ka marito ya '... a swi tshamisekanga' eka tindzimana ta xitlhokovetselo lexi. Loko swilo a swo va xileswi a swi ri xiswona khale, swiphigo leswi boxiweke laha henhla a swi nga ha ta va kona naswona un'wana na un'wana laha tikweni a ta enetiseka.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 06

X & R = 04

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (✓), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 27. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[10]

XIVUTISO XA 2 (XIMBANGU)

'NANDZU I WA MANI?' – M Malungana

- 2.1 Mutlhokovetseri u lemukisa vahlayi hi khombo leri nga vaka kona loko tatana a ri na swihundla emutini wa yena hi tlhelo ra vana lava a nga na vona ehandle. ✓✓ (2)
- 2.2 'A ndzi yiveke dzano.'/Ntila wa 2. ✓ (1)
- 2.3 Tintsumi./B. ✓ (1)
- 2.4 Hi vumunhuhati lebyi mutlhokovetseri u hlamusela leswaku vanhu lava a va yile eka vajaha va yile namixo loko dyambu ri lava ku huma. ✓✓ (2)
- 2.5 Xi hundzukile ntiyiso hikuva tatana wa jaha na nhwana lava bihisaneke emirini a a tshamile na xihundla, a nga byeli ndyangu wa yena leswaku u na n'wana ehandle, kufikela laha n'wana wa yena wa jaha a bihiseke makwavo emirini, hi ku va va nga tivani kutani xihundla xi humela ehandle loko a ta va a heleketiwile eka jaha ra yena. ✓✓ (2)
- 2.6 A ndzi ta va ndzi byerile nhwana loyi hi n'wi heleketeteke leswaku hi tlhela hi ya hlamusela lava hi rhumeke leswi humeleleke hikuva a ndzi nga ta swi kota ku teka xiboho. ✓✓ (2)
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) [10]

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

'JAHA-MUKHALABYE' – TA Ngope

- 3.1 Mutlhokovetseri u ndzi tisela xifaniso xa jaha leri nga tirhandziki, leri onhakeriweke hi vujaha na vumundzuku bya rona hi ku rhandza ngopfu byalwa. Swiendlo swa rona i swa vakhalabye kuve rona ra ha ri jaha. ✓✓ (2)
- 3.2 'Vujaha byi n'wi tlurile.'/Ntila wa 18. ✓ (1)
- 3.3 hungutekile./B. ✓ (1)

- 3.4 Jaha leri ri le ku tiphineni swinene.√ Eka ntila wa 6 ri ri: 'Hi keleni maseve'./Eka ntila wa 11 mutlhokovetseri u ri: 'Hi yena ntsumi ya laha byi bavaka.'√
(Ntila wun'we ntsena wo seketela.) (2)
- 3.5 Mutlhokovetseri u tshikelela/tiyisisa swiendlo swa jaha leri ku tlhokovetseriwaka hi rona; leswaku a swi hambanangi na swa vakhalabye.√√ (2)
- 3.6 A ndzi ta va ndzi ri tsundzuxile leswaku ri tshika ku nwa byalwa hikuva byi ta ri onhela vumundzuku bya rona, swa antswa ri famba ri lava ntirho leswaku ri ta kota ku tihlayisa na ku va ri nga toloveli ku hungasa na vakhalabye.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU**'XIRILO' – KJ Ngobeni et.al.**

- 4.1 Mutlhokovetseri u byela vahlayi hi wanuna loyi a dlayiweke hi xibalesa, loyi ndyangu wa yena wu saleke evusiwaneni kambe nsati wa yena u lo rila swa nkarhinyana. Loko timali ta nuna ta le ntirhweni ti huma, u ti dya hi vusopfa, a rhurhela edorobeni a tlhela a xava na movha wa manyunyu.√√ (2)
- 4.2 'N'wina vaswirhundzu zilani!'/Ntila wa 26./N'wina vabvana yilelani!'/Ntila wa 27√ (1)
- 4.3 ya ntima./B.√ (1)
- 4.4 Hi vumunhuhati lebyi mutlhokovetseri u hlamusela hilaha manana na swihlangi/vana va wanuna loyi a loveke va saleke va twa ku vava hakona hikwalaho ka rifu leri.√√ (2)
- 4.5 Ndzi nga vula leswaku mhaka leyi mutlhovetseri a byelaka vahlayi yona a yi n'wi tsakisi hikuva wansati loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a nga endli leswi nga fanela, u tlula milawu ya xintu ya ku zila na ku hatlisela ku tirhisa mali ya mufi a rhurhela na le dorobeni/xilungwini.√√ (2)
- 4.6 Swa humelela, va kona vavasati van'wana lava hangalasaka mali ya vanuna va vona lava loveke.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[10]

TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al**XIVUTISO XA 5 (XITSALWANA)****'SWI ONHAKILE' – ME Mhinga**

- Tirhisa swikombiso leswi landzelaka tanihi swiletelo swo koreketa xivutiso lexi.
- Mahlamulelo ya nga hambana ku ya hi matwiselo ya mukamberiwa ya xitlhokovetselo. Mukamberiwa a nga ha tirhisa yin'wana mintila handle ka leyi yi nyikiweke, ntsena loko a ta va a hlamurile xivutiso hi mfanelo.
- Tirhisa rhubiriki leyi nga eka papila ra 27 ku koreketa xivutiso lexi.

TINHLAMULO LETI LANGUTERIWEKE

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi hi ndlela ya vutshila ku humelerisa ku vilela ka yena hi mahanyelo yo biha ya vantshwa va masiku lawa. U kombisa leswaku a va ha yingisi no xixima vatswari va vona, hanyelo leri ro biha va ri endla eka tindhawu hinkwato leti va vaka va ri eka tona to fana na le mindyangwini, etikweni na le swikolweni. Emakumu mutlhokovetseri u lerisa vanhu leswaku va tlhelela eka ndhavuko wa vona, vatswari va lawula emindyangwini kasi vana va yingisa vatswari va vona.

- Ku tiyisisa ku onhaka loku mutlhokovetseri eka ntila wo hetelela wa ndzimana ya vumbirhi lowu nge: 'Hikuva swilo se swi onhakile', u kombisa leswaku swa tika masiku lawa ku kombisa vantshwa tindlela letinene ta mahanyelo. Xiyimo lexi a xa ha ololoxeki. Swi tikomba hi ku va mutlhokovetseri a tirhisile xiaki 'se'.
- U ya emahlweni a kombisa ku tika ka swilo eswikolweni hi ku va swi nga olovi ku va vana va amukela dyondzo leyi va nyikiwaka yona hi vadyondzisi. Leswi swi tikomba hi ku va mutlhokovetseri a tirhisile marito ya 'Kapudza' na 'Kampfunya'. Mutlhokovetseri u tshikelela hi ku va a tirhisile rito 'ntiyiso' eka ntila lowu nge: 'I ntiyiso swilo se swi onhakile'. Leswi swi tiyisisa ku va a nga kanakani hi matikelo ya swilo manguva lawa.
- Ku pfumaleka ka ku xiximana etikweni swi tiyisisa ku va swilo swi onhakile swinene. Mutlhokovetseri u tiyisisa mhaka leyi hi ku va a tirhisile rito 'hakunene' eka ntila lowu nge: 'Hakunene swi onhakile'.
- Mutlhokovetseri u ya emahlweni a tirhisa nkarhi lowu nga hundza eka ntila wa 30 lowu nge: 'Kambe sweswi swi onhakile', ku kombisa hilaha vana a va xixima vatswari hakona emindyangwini, leswi sweswi swi nga ha riki kona.
- Mbuyelelo lowu nga eka ndzimana ya 6 wu yisa emahlweni leswi nga eka ndzimana ya 5 hi tlhelo ra ku layiwa ka vana hi vatswari. Ndzimana leyi yi paluxa leswaku vana va rhangisa ngopfu timfanelo ta vona leswi endlaka leswaku na loko va onhile kutani vatswari va va xupula va ya emaphoriseni va ya va mangalela. Mutlhokovetseri u tiyisisa mhaka leyi hi ntila lowu nge: 'I ntiyiso swi onhakile'.

Leswi hlamuseriweke laha henhla swi kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi ndlela ya vutshila hakona na nkoka wo vuyeleriwa ka marito ya '... swi onhakile' eka mintila yo hetelela ya tindzimana leti boxiweke. Eku heteleleni mutlhokovetseri u tsundzuxa vana leswaku va tshika ku tilawula va xixima vatswari na vadyondzisi va vona leswaku va ta humelela evuton'wini.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 06

X&R = 04

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (√), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 28. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[10]

XIVUTISO XA 6 (XIMBANGU)**'WA HA SWI TSUNDZUKA XANA?' KJ Ngobeni**

- 6.1 Mutlhokovetseri u hi byela hi ta munhu loyi a tsundzuxaka murhandziwa wa yena hi siku ro sungula ro rhandzana ka vona. U kombisa ntsako wo amukeriwa ka rirhandzu ra yena. U tlhela a vula leswaku va fanele va rhandzana hi masiku, ku nga ri ntsena hi siku ra varhandzani.√√ (2)
- 6.2 'Leri ndzi kokeke rinoko malembe na malembe ndza ha hlayeleda magoza.'/Ntila wa 30.√ (1)
- 6.3 nyuma loko a fanele ku hlamula xikombelo xa jaha leri./D.√ (1)
- 6.4 Xivulavulelo xa 'ku boha fundzu' xi vula mhaka ya ku va jaha na nhwana va sungula ku rhandzana.√√ (2)
- 6.5 I ku tshikelela/tiyisisa hilaha xiyimo xa rirhandzu leri nhwana loyi a a ri na rona eka jaha leri a ri n'wi gangisa a xi ri erivaleni hakona hikuva a a hefemuteka loko a ri na rona.√√ (2)
- 6.6 Mutlhokovetseri u tsakile. U tirhisile marito lama kombaka ku va swilo hinkwaswo swi n'wi fambela kahle hikuva u gangisile nhwana loyi kutani nhwana a amukela rirhandzu ra yena.√√ (2)
(Timaraka i to seketela ntsena.) [10]

XIVUTISO XA 7 (XIMBANGU)**'VA GOVHA XITAFU' – MT Mahuntsi**

- 7.1 Mutlhokovetseri u hi vumbela xifaniso xa vanhu lava ngheneleleke eka tipolotiki hi xikongomelo xo vuyeriwa, loko va nga vuyeriwi hi nchumu va tisungulela swiphatana swa vona kutani loko swi nga va fambeli kahle va tsandzeka ku tlhelela endzhaku hikuva va sukile va onhile.√√ (2)
- 7.2 'Phela vukati va kandza hi mbilu.'/Ntila wa 31.√ (1)
- 7.3 Vanhu lava nga voniki./C.√ (1)
- 7.4 Mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela hilaha munhu a sukaka hi manyala endhawini yo karhi a rivala leswaku siku rin'wana a nga tlhela a swi tsakela ku tlhelela kona.√√ (2)
- 7.5 Hi ntlhaviketo lowu mutlhokovetseri u tiyisisa/tshikelela hilaha swi tikaka hakona ku va vanhu va tlhelela eka mavandla ya tipolotiki lawa va ma sukeleke hi ku va va sukile hi ndlela yo biha kuve hi laha a va kota ku kuma muholo wo tihanyisa hi wona.√√ (2)
- 7.6 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va fanele ku tiva laha va yimeke kona hitlhelo ra swa tipolotiki na leswaku va nga pfumeli ku kuceteriwa hi van'wana ku tshika mavandla ya vona.√√ (2)
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) [10]

XIVUTISO XA 8 (XIMBANGU)**'PHUROFESA DOKODELA HWE NTSAN'WISI' – MJ Baloyi**

- 8.1 Xitlhokovetselo lexi xi ndhundhuzela Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi loyi a a ri xikombiso lexinene hikwalaho ka mintirho yakwe leyinene ya vurhangeri erixakeni ra Vatsonga-Machangana.√√ (2)
- 8.2 'Hi rihiri ririmi leri a a tilumaluma eka rona?'/Ntila wa 27.√ (1)
- 8.3 A a dyondzekile swinene./C.√ (1)
- 8.4 Mutlhokovetseri u lemukisa vahlayi hi nkoka wo tirha hi ku tikarhata loko va ha hanya leswaku loko va ta va va hundzile emisaveni mintirho ya vona leyinene yi ta sala yi tsundzukiwa.√√ (Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 8.5 I ku komba ku tsakela kumbe ku ndhundhuzela Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi eka ku va a tikarhatile hi tlhelo ra swa dyondzo.√√ (2)
- 8.6 I mhaka ya kahle hikuva un'wana na un'wana loyi a nga ta hlaya xitlhokovetselo lexi u ta va na ku navela ku tirha na ku dyondza hi ku tikarhata leswaku na yena a ta fana na Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi.√√ (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[10]**NA****XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO****DZUNDZE RA SWITLHOKOVETSELO – KJ Nkuzana****XIVUTISO XA 9 (XIMBANGU)****'XIKALO XA VUTOMI' – MM Marhanele**

- 9.1 Mutlhokovetseri u hlamusela hi nkoka wa matikhomelo lama khumbaka vanhu hinkwavo hambi va dyondzekile kumbe va nga dyondzekangi, laha matikhomelo ya munhu ma nga n'wi vekaka eka xiyimo xo karhi evuton'wini.√√ (2)
- 9.2 'Xi hundzuka rivoni leri voningelaka va matiko.'/Ntila wa 26.√ (1)
- 9.3 tigaweni ta swa dyondzo./D.√ (1)
- 9.4 Mintila leyi yi hlamusela leswaku matikhomelo lamanene lawa munhu un'wana na un'wana a faneleke ku va na wona i ya nkoka evuton'wini.√√ (2)
- 9.5 Mutlhokovetseri u tirhisile ntlhaviketo lowu ku tshikelela/tiyisisa leswaku loko munhu a ri na matikhomelo lamanene wa tiveka no tekeriwa enhlokweni etikweni.√√ (2)
- 9.6 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va va na matikhomelo lamanene leswaku va ta va swikombiso swa kahle erixakeni.√√ (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE**XIVUTISO XA 10 (XITSALWANA)****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Vukungundzwana bya Johnson Hlongwane na ku va a nga naveleli vatirhikulobye leswinene swi n'wi vangerile ku va a tshika ntirho lowu a a langutanile na wona a endla leswi nga ta siya Ephraim Chavalala na Nyeleti ekhombiyeni.

- Ku va Johnson Hlongwane a ri mupfuneti wa mininjhere efemeni ya PPE swi endlile leswaku a endla hi ku rhandza entirhweni.
- Loko Mhangwani loyi a a ri muhlanganisinkulu efemeni a sukile a ya tirha eka phephahungu ra The Summit News ku pfulekile xivandla lexi a xi fanele xi siviwa hi Ephraim Chavalala tanihileswi a a tirha ntirho wa vuhlanganisi hi ku tshembeka lokukulu.
- Hlongwane u tshikile mintirho hinkwayo leyi kongomaneke na yena kutani a sungula ku tirhisa vukungundzwana, a lwa hi matimba hinkwawo leswaku Chavalala a nga wu kumi ntirho lowu.
- Matirhelo ya xiyimo xa le henhla ya Chavalala ya endlile leswaku Hlongwane a chava leswaku loko o va muhlanganisinkulu a nga tshika a n'wi tekerile xitulu xa yena xa ku va mupfuneti wa mininjhere.
- U hlohloterile mininjhere Brooks leswaku Chavalala a nga nyikiwi xitulu lexi hikuva wa ha ri ntsongo.
- Hikokwalaho ka vukungundzwana lebyi a a ri na byona u byerile Brooks leswaku swi nga antswa ku ngenisiwa munghana wa yena George Mathebula.
- Loko Chavalala a fanele ku ya eYuropa enhlengetanini na vahlanganisikulobye Hlongwane u kuceterile Brooks leswaku a nga yi hikuva u komile naswona u na marhengwe.
- Loko va ri ehodela na vadayirekitara u vulavulerile ehenhla hi xilungu a hambela Chavalala a vula leswaku u tiendla onge a nga nwi byalwa ku ri leswaku u ya entirhweni a dakwile.
- Hlongwane na vanghana va yena va kunguhatile ku yiva cheke ehofisini ya Nyeleti leswaku va ya hakela xikweleti xa Chavalala eka OK eTzaneen, va endlela leswaku Chavalala na Nyeleti va ta hlongoriwa entirhweni, ku ta nghena George Mathebula na Maria eka swivandla swa vona.
- Loko Brooks a lerisile Hlongwane leswaku u fanele a vona leswaku u landza thikithi ra xihahampfhuka eAlfa Travel Agency eTzaneen u arile a vula leswaku Chavalala u fanele a tilandzela rona hi yexe. Leswi swi vangiwile hileswi a a lava ku famba munghana wa yena Mathebula.
- Ku tsandzeka ka Hlongwane ku fikelela ku navela ka yena swi endlile leswaku a hlangana nhloko kutani yena na vanghana va yena va pfaleriwa ekhotsweni.

Loko Hlongwane a a tshikile vukungundzwana a tirha hi mfanelo, a a ta va a nga lahlekeriwangi hi ntirho wa yena wa vuseketeri bya mininjhere.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (✓), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 11 (XIMBANGU)**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

- 11.1 Exitichini xa maphorisa xa Giyani.√ (1)
- 11.2 a a xanisiwa hi swibochwa./B.√ (1)
- 11.3 Hileswi Levy a a rhandzana na Nyeleti loyi a a ri munghana wa Sasavona xigangu xa Richworth./Lava a va rhandzana na vona a va ri vanghana.√√ (2)
- 11.4 Swi kombisa leswaku a a twa ku vava√ hikuva a a vona murhandziwa wa yena Nyeleti a ri eku xanisekeni.√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 11.5 A va lava ku komba rirhandzu leri a va ri na rona eka Nyeleti./A va ya eku n'wi seketeleni tanihileswi a va ri vanghana.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 11.6 I ntlimbo wa le ndzeni hikuva Hlongwane u lo tivangela hikokwalaho ka mavondzo lawa a a ri na wona ehenhla ka Chavalala yo lava ku n'wi hlongorisa entirhweni leswaku ku ta thoriwa munghana wa yena Mathebula.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 11.7 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ndzi vona onge swi kombisa leswaku i phorisa ra nsele leri nga tolovela ku xanisa vabohiwa.√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)
- 11.8 A a tshama eKatlehong.√ A a ri gqwetha.√ (2)
- 11.9 U susumetiwiwe hi ku chava ku khomiwa a ya pfaleriwa ejele kutani a a lava leswaku Lunga a ta n'wi yimela xikan'we na vanghana va yena ekhoto loko vo tshuka va khomiwile, tanihileswi a a twile leswaku munghana wa yena George Mathebula u khomiwile hikwalaho ka cheke leyi yena Hlongwane a yi yiveke efemeni ya PPE.√√ (2)
- 11.10 Havambirhi va rhandza byalwa swinene./Havambirhi va rhandza ku tikukumuxa.√√ (2)
- 11.11 Mutsari u lava ku lemukisa vahlayi hi khombo leri nga vaka kona loko varhangeri va tirhisa vukungundzwana na ku kala va nga tirhi hi ku tshembeka entirhweni.√√ (2)
- 11.12 I Nsatimuni√ hikuva loko Hlongwane a n'wi holovela a a nga miyeli a a hlamula naloko a holovela vatirhikulobye a a nghenelela.√ (2)
- 11.13 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Hikuva a a titshemba leswaku a nge khomiwi hikuva ku hava cheke leyi a yi yiveke.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

- 11.14 A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku a amukela mintirho hinkwayo leyinene leyi endliwaka hi Chavalala a tlhela a n'wi seketela ematshan'weni yo lava ku n'wi hlongorisa hikuva ku humelela ka Chavalala swi vula ku humelela ka yena tanihi murhangeri wa yena (Chavalala).√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.)

(2)
[25]**XIVUTISO XA 12 (XITSALWANA)****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Switsundzuxo leswi landzelaka a swi ta va swi pfunile leswaku makumu ya vutomi bya Mufundhisi Tihomandloti, tata wa Madambi na Nyiko layo tsana na ku tsandzeka ku tiyisela ku tika ka swiyimo swa vutomi hi ku angarhela ya va ya papalatekile.

- Hambiloko Madambi na Nyiko va ri vana va yena, a ndzi ta va ndzi n'wi tsundzuxile leswaku u fanele a swi tiva leswaku a nga tswalangi mbilu, u tswarile nyama/miri hikuva loko va nga fikeleli leswi a va sindzisaka leswaku va hanyisa xiswona swi ta n'wi vangela mavabyi yo hambanahambana.
- A ndzi ta va ndzi n'wi tsundzuxile leswaku tanihileswi a nga mufundhisi u fanele a khongelela swiyimo swo hambanahambana leswi a swi navelaka ehenhla ka vana va yena, kumbe a swi ta va swi endlile leswaku Madambi a ringeta ku hunguta futa na vufendze lebyi a a ri na byona, Nyiko na yena kumbe a a ta va a vile na vutlhari lebyi faneleke.
- Loko a alerile Madambi ku tekana na Soluka hikwalaho ka ku va a ri Muqhoza a hi mhaka ya kahle, a ndzi ta va ndzi n'wi tsundzuxile leswaku tanihi mufundhisi u fanele ku khongelela xihlawuhlalu leswaku xi nga vi kona hi tlhelo ra swa vukati hikuva loko vana va rhandzana a ku na ndlela leyi a a ta herisa rirhandzu ra vona hayona.
- Hambiloko swi vava ku va n'wana wa yena Nyiko a hluvuriwile nguvu ya vufundhisi hikwalaho ka vugangu bya yena na N'wa-Mdanisi, a ndzi ta va ndzi n'wi tsundzuxile leswaku a nga hambuki eka nawu lowu tanihi kereke a va wu vekile kambe u fanele ku va xikombiso lexinene etikweni.
- A ndzi ta va ndzi n'wi tsundzuxile leswaku hambiloko a tsandzekile ku sivela leswaku Nyiko a nga hluvuriwi nguvu ya vufundhisi, a a fanele a n'wi seketerile na ku n'wi khongelela hi masiku, a tlhela a n'wi byela leswaku swihoxo swa endleka kambe swi tlhela swi lulamiseka. Hi mukhuva lowu Nyiko a a ta va kumbexana a nga tisungangi.

Switsundzuxo leswi nga laha henhla a swi ta va swi pfunile Mufundhisi Tihomandloti ku papalata makumu layo tsana ya vutomi bya yena na ku tsandzeka ku tiyisela ku tika ka swiyimo swa vutomi hi ku angarhela hi ku va a yile exintshabyanini laha hikokwalaho ka mbitsi leyi a a ri na yona, vutomi bya yena byi heleleke kona.

MAAVELO YA TIMARAKA:

$$V = 15$$

$$X\&R = 10$$

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (√), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANLANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 13 (XIMBANGU)**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

- 13.1 I yindlu ya ka Tlhomandloti.√ Cheyeza a a yile eka Mufundhisi Tlhomandloti ku ya kombela ku pfuniwa leswaku a ta laya Celela eka hanyelo ra yena ro biha.√ (2)
- 13.2 A a ri na malembe ya makumentlhanutsevu./56√ (1)
- 13.3 Ndzi nga vula leswaku mufundhisi i munhu loyi vanhu va nga na ku tshemba eka yena naswona loko va kala va ya eka yena a va langutelangi leswaku a va byela marito yo vava ku fana na marito lawa a byelaka Cheyeza, va languterile ku pfuniwa ntsena.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 13.4 Xigego lexi xi hlamusela leswaku vanhu lava va vuriwaka tanihileswi ku nga ntirho wa vona wa siku na siku, a va ha chavi ku swi endla hikuva se va swi toloverile.√√ (2)
- 13.5 Ku nga va ku ri xa leswaku maphorisa a ma lava ku pfunana hi ku ehleketa leswaku Celela a nga va tikisela loko va lava ku n'wi khoma tanihileswi a a ri xigevenga xa ndhuma.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 13.6 I ximunhuhathwankulu. Mufundhisi Tlhomandloti a a navela leswaku vana va yena Madambi na Nyiko va va lava hetisekeke evuton'wini kambe havambirhi va hundzuka swisihalari hikuva Nyiko u rhandzanile na N'wa-Mdanisi leswi endleke leswaku a hluvuriwa nguvu ya vufundhisi kasi Madambi u tinyiketerile ebyalweni na ku rhandzana na Soluka wa Muqhoza.√√ (2)
- 13.7 A ndzi ta tsakela leswaku vanhu va va na ntwelavusiwana eka maxaka ya mufi, loko swi koteka va nyika vuxokoxoko bya leswi humeleleke emaphoriseni leswaku xiyimo xo dlayiwa ka vanhu xi ta hunguteka.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 13.8 N'wa-Mikukulu.√
Gumba.√
N'wa-Timbhorhola.√
(Mambirhi ntsena.) (2)
- 13.9 Meadowlands./B.√ (1)
- 13.10 Madambi u tiveka tanihi ximunhuhathwa lexi nga na futa, vufendze na vudakwa kambe loko a vulavula na tata wa yena eka ntshaho hikwalaho ko twa ku vava hi mahlamulelo ya tata wa yena wa titsongahata a n'wi xixima, leswi nga tolovelekangiki.√√ (2)
- 13.11 A a ri na ntlimbo wa le handle hikuva tata wa yena a a ala leswaku a teka Soluka murhandziwa wa yena.√√
(Timaraka i to seketela ntsena.) (2)

- 13.12 Vito ra Munene ri thiywile ku ya hi swiendlo swa yena leswinene. Loko Mufundhisi Nyiko Tihomandloti a vuyile ekaya hi matakuxa loko a ta hi le ka N'wa-Mdanisi, Munene a nga n'wi karihelangi, u lo vutisa leswaku u ta hi le kwihi, naloko a komberile leswaku a n'wi khongelela a nga alangi, u n'wi khongelerile, leswi nga tolovelekangiki.√√ (2)
- 13.13 A swi ta endleka leswaku rirhandzu ra kona ri nga teki nkarhi wo leha./A swi ta endleka leswaku Madambi a va na varhandzani van'wana ehandle./A ku ta va na ku xanisana exikarhi ka Madambi na nsati wa kona hikuva Madambi a ta va a lo sindzisiwa ku n'wi teka.√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)
- 13.14 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ndzi vona onge hileswi marito lawa Madambi a nga ma vula a ma nga lavi nhlamulo/a ma ri ya nka'nhlamulo, laha a a humesela ntsena miehleketo ya yena hikuva loyi a a fanele a ma hlamula a ku ri tata wa yena.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[25]

XIVUTISO XA 14 (XITSALWANA)**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Vito ra tsalwa leri i xivuriso lexi loko xi herile xi nge: 'Ximitantsengele xi tshemba nkolo' leswi vulaka leswaku munhu u fanele ku yimela timhaka ta yena.

- Ntsengele Godfrey Kubayi, loyi a a ri nuna wa Lindiwe u kumile ntirho wa vumininjhere etihofisini ta GDC eGiyani kutani a sungula ku rhandzana na Florence Ndlovu loyi a nga n'wi kuma a ri matsalana kwale.
- Rirhandzu rintshwa ri n'wi hlanganisile nhloko kutani a sungula ku xanisa ndyangu wa yena hi ku va a nga ha wu hlayisi, a vuya navusiku swinene, minkarhi yin'wana na ku vuya a a nga ha vuyi.
- Loko nsati wa yena Lindiwe a ringeta ku n'wi tshinya, a a kariha a n'wi byela leswaku a tihlayisela vana hikuva xikolo u lo n'wi dyondzisa.
- Lindiwe u n'wi byerile leswaku a tivonela hikuva swi nga endleka Mafloza a ya n'wi xanisa tanihi van'wana vavanuna lava a nga hambana na vona kambe Godi u sihalarile a nga xi tekeli enhlokweni xitsundzuxo xa nsati wa yena hi ku ehleketa leswaku wa n'wi vondzokela.
- Lindiwe u komberile malume wa Godi, Sambula leswaku a vulavurisana na ntukulu wa yena kambe ematshan'weni yo teka switsundzuxo, Godi a n'wi hlamulela etihelo a tlhela a rhurha a ya tshama ekaya ka murhandziwa wa yena Mafloza eka Siyandhani.
- Hi ku nyanyuriwa hi rirhandzu u lombile mali a ya akela Mafloza yindlu leyikulu swinene.
- Godi na Mafloza a va nga ha tirhi ntirho wa vona hi mfanelo kambe a va tiendlela timhaka ta vona ta vugangu hi nkarhi wa ntirho.
- Havambirhi va hlongoriwile entirhweni endzhaku ka loko va voniwile nandzu wo tsandzeka ku tikhoma na ku xixima ntirho wa vona.
- Mafloza u vile na nkateko wo va munghana wa yena Japisa a n'wi kumela ntirho wa tithenda leswi endleke leswaku a sungula ku xanisa Godi laha yena na n'wana wa yena Vhelaphi a va hamba va n'wi ba na ku n'wi rhuketela kambe a a tiyisela hi ku chava ku tlhelela ekaya ka yena.

- Mafloza na Vhelaphi va kale va n'wi tshembisa ku n'wi balesela leswi endleke leswaku a baleka navusiku a kongoma ekaya ka yena ku ya kombela ku rivaleriwa kutani a rivaleriwa.

Hinkwaswo leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku Godi a nga swi kotangi ku yimela timhaka ta yena leswi hambaneke na vito ra tsalwa leri nge Ximitantsengele xi tshemba nkolo hikuva ematshan'weni yo yimela timhaka ta yena u balekile a thelela ekaya ka yena laha a nga suka hi vusopfa.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (√), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 15 (XIMBANGU)

XIMITANTSENGELE – IS Shabangu

- 15.1 Ekaya ka Mafloza./Eka Siyandhani ekaya ka Mafloza.√ (1)
- 15.2 Godi a a heleriwile hi ntirho kutani a a nga ha ri na mali, leswi a swi endla Mafloza a n'wi vona a nga ha pfuni nchumu.√√ (2)
- 15.3 A a lava ku hlayisa mana wakwe na vamakwavo./B.√ (1)
- 15.4 Vhelaphi a nga xiximi lavakulu eka yena kasi Masesi wa xixima./Vhelaphi u nwa byalwa kasi Masesi a nga nwi.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 15.5 A a ri na ntlimbo wa le handle lowu vangiweweke hi ku va a pfumerile ku rhandzana na Mafloza a tshika nsati wa yena kambe loko a heleriwile hi ntirho Mafloza u sungurile ku n'wi xanisa./A a ri na ntlimbo wa le ndzeni hikuva u pfumerile ku rhandzana na Mafloza hambileswi a a tshamile hi kurhula na nsati wa yena Lindiwe.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 15.6 U hi lemukisa hi khombo leri hi nga hlanganaka na rona hikokwalaho ko tshemba vanhu lava nga tshikaka va hi komba onge va hi rhandza hikuva rirhandzu rin'wana a hi ra ntiyiso va va va lava leswi hi nga na swona.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 15.7 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Swi ndzi dyondzisile leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo.√√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 15.8 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A hi mhaka ya kahle, vana a va fanelangi ku nghenelela eka timhaka ta vatswari va vona.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 15.9 I Sorota/Teenage/Ndzalama√ na Wisani.√ (2)

- 15.10 I ku hi byela leswaku hi fanele ku enerisiwa hi leswi hi nga na swona.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 15.11 A a lava leswaku a ta kota ku n'wi hlayisa a tshunxekile hi ku tiva leswaku u na n'wana wa yena loyi a faneleke ku hlayiseka.√√ (2)
- 15.12 Ndzi nga vula leswaku a hi endlelo ra kahle hikuva loko a a lo yingisa a a ta va a nga welangi eka xiyimo xo xaniseka lexi a nga tikuma a ri eka xona.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 15.13 Ndzi nga vula leswaku a hi xitsundzuxo xa kahle hikuva Lindiwe u na ndyangu lowu a a fanele a wu hlayisa naswona ku va a muka ekaya a swi nga ta n'wi pfuna nchumu.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 15.14 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ra humelela, va tele vavasati lava salaka va tikurisela vana va ri voxo vatata va vona va dukile naro kambe loko va vuya va va rivalela va ya emahlweni na vutomi.√
(Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)

[25]

KUMBE**MFUWO WA RIXAKA****XIVUTISO XA 16: NTSHEKETO (XITSALWANA)****RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni**

Rixaka rin'wana na rin'wana ri tinyungubyisa hi ndhavuko wa rona. Mfuwo wa rixaka i xiphemu xa ndhavuko lowu hi hanyaka hi wona siku rin'wana na rin'wana. Ndhavuko i ntsengo wa mintolovelo ya rixaka ro karhi, ku katsa na leswi ri swi kholwaka. Minchumu leyi hinkwayo a yi hundziseriwa eka rixaka hi nomo. Kutani laha ku ta kaneriwa mintirho ya mintsheketo na swiphato swa ndhavuko swo hambanahambana.

- Marito ya tatana wa muti lawa ya tshahiweke lama ya kongomisiwaka eka N'wampfundla ya tsundzuxa vanhu eku hanyeni leswaku ku hanya hi ku kanganyisa a swi vuyeri kumbe a swi na hakelo.
- N'wampfundla u xisetela munghana wa yena leswaku va cukumeta swakudya loko va karhi va famba a vula leswaku va tihungutela ndzhwalo kasi yena u cukumeta mabuwa.
- Loko va fikile evukon'wananini bya N'wamhanti, N'wampfundla u dya swakudya a tsona N'wamhanti.
- N'wamhanti u tsandzeka ku tiyisela ndlala a ya yiva mbuti a dlaya a dya. Leswi swi tsakise N'wampfundla hi ku anakanya leswaku N'wamhanti u ta tshika hi ntombi ya yena kambe a swi vanghi tano kutani a khomiwa hi tingana. N'wini wa muti u hlongorile N'wampfundla emutini wa yena.
- Ku va N'wamhanti a tshembile N'wampfundla tanihi munghana swi hi dyondzisa eka vutomi bya masiku hinkwawo leswaku vanghana a hi hinkwavo va hanyaka hi ntiyiso na ku tshembeka. Va kona va lunya vo fana na N'wampfundla.

- Maendlelo yo fana na ya N'wamfundla ya lunya ya vonaka na le ka ntsheketo wa 'Mantombi na xikoxa'. Loko tintombi ti yile eku khideni nguvu ya Mantombi ya nyamalala. Loko a famba a yi lava u kumile mukhegula loyi a n'wi leriseke leswaku a n'wi hlanganya hi ku n'wi lakatsela. Ku pfumela ka yena ku endlile leswaku a kuma nguvu yo saseka ku tlula leyi a yi nyamalarile. Swa tikomba leswaku ku tiyisela na ku tilulamisela swa vuyerisa.
- Makwavo hikwalaho ka mavondzo yo fana na ya N'wampfundla eka ntsheketo wa 'Mantombi na xikoxa' u yile a ya wisela nguvu ya yena ematini kutani loko a famba a yi lava u hlangana na xikhegudyana lexi pfuneke Mantombi. Loko a xi vutisa hi ta nguvu xi n'wi byerile leswaku a xi lakatsela kambe yena a ala.
- Mona wa yena wu n'wi vuyerisile thyaka na swirhumbana swo fana na leswi a swi ri na xikhegudyana. Loko a rila a tisola eka vandyangu, hinkwaswo leswi a swi n'wi humile emirini swi nyamalarile. Swa hi dyondzisa leswaku mavondzo a ya hakeri.
- Swiphato swa ndhavuko swi na ntirho wo ndhundhuzela na ku bumabumela vanhu vo karhi. Vanhu lava talaka ku phatiwa i tihosi, tindhuna na tinhenha.
- Vanhu lava phatiwaka va hlohloteriwa ku ya emahlweni va tirha hi matimba na ku chivirika va korhokela tiko hi vutshembeki.
- Eka xiphato xa ndhavuko xa 'Xilungwa' loko ku humesiwa marito yo xonga yo va a kota ku vona timhaka leti nga tumbela, loko a swi twa swi vuriwa hi mukhuva lowu u ta tsaka kutani a chivirikela ku hlulukisa ndhawu ya ka vona.
- Swi tano na ku ndhudhuzeriwa ka 'Nelson Mandela' loko a bumabumeriwa hi ndlela leyi a bumabumeriwaka hi yona u ta titwa moya wa yena wu ri henhla kutani a tirha hi ku tikarhata na ku chivirika ku tlula ekusunguleni.

Nkanelo lowu wu seketela leswi boxiweke ekusunguleni leswaku swiyenge swo hambana swa mfuwo wa rixaka swi na ntirho wa nkoka erixakeni.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: MUKAMBERIWA A NGA HA ENGETELA SWIKOMBISO SWA MINTSHEKETO NA SWIPHATO SWIN'WANA SWA NDZAWULELO LESWI NGA RIKI KONA EKA XIVUTISO. U NGA VEKELI TIGWAJU (✓), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 17: NTSHEKETO (XIMBANGU)

RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni

MALEBVU YA N'WANGHALA

- 17.1 Namadyambu.✓ Ku tsheketa vakhegula.✓/Nanhlekanhi.✓ Ku tsheketa lava loveriweke hi vatswari.✓ (2)
- 17.2 loloha ngopfu./C.✓ (1)
- 17.3 Xifaniso xa wanhwana lexi a xi totiwile vurimba xi vekiwa etlhelo ka xihlovo kutani N'wampfundla a fika a phaseka.✓ (1)
- 17.4 Swihari leswin'wana swi na ntirhisano kasi N'wampfundla u na vulolo.✓✓ (2)
- 17.5 Leswaku vanhu va tshika hinkwaswo leswi va swi endlaka va yingisela ntsheketo.✓ (1)

- 17.6 U lava ku hi lemukisa hi khombo leri nga vaka kona loko hi ri na vulolo, hi nga vi na ntirhisano eka leswi faneleke ku tirhiwa.√√ (2)
- 17.7 Ndzi nga vula leswaku N'wa-Mpfundla a nga xiximi swiharikulobye hikuva loko swona swi tirha hi ku tikarhata leswaku swi ta kuma mati yena a nga lavi ku tirha, u tibyela leswaku hambiloko a nga tirhangi u ta nwa mati hikuva mati a hi ya swona i ya Xikwembu.√√ (2)
- 17.8 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena./Ndzi dyondzile leswaku vulolo a byi na mbuyelo wa kahle.√√ (Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 17.9 A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku a ri tshika hikuva ri ta n'wi dlayisa siku rin'wana.√√ (Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

XIPHATO XA XIVONGO (XIMBANGU)**VALOYI**

- 17.10 Xiphato lexi xi ndhundhuzela xivongo xa ka Valoyi laha ku kombisiwaka swivongo swo tala leswi va nga vitaniwaka hi swona. Xi tlhela xi boxa na leswi va kholwaka eka swona.√√ (2)
- 17.11 I ku khandziya mirhi hi nsinya va xika hi rhavi.√ (1)
- 17.12 Mathebula./Khalanga./Mthondolovhana.√ (Nhlamulo yin'we ntsena. Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (1)
- 17.13 Swi hi paluxela leswaku u tsakile naswona wa tinyungubyisa hi ku phata xivongo xa yena kutani a nga na nkarhi wo wisa hikuva swi nga n'wi kavanyeta eka vunandzi lebyi a tiphinaka hi byona.√√ (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 17.14 I ku tiyisisa/tshikelela vun'wini bya xivongo lexi.√√ (1)
- 17.15 Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku a ya eka vakokwana kumbe vahahani va yena a ya kombela leswaku va n'wi tsalela xiphato xa ka vona leswaku a hamba a xi hlaya a ta kota ku tiphata na ku tiva lomu a tumbulukaka kona.√ (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)
- 17.16 I mhaka ya kahle hikuva swi ta va swi hlayisekile leswaku un'wana na un'wana loyi a lavaka ku tiva xiphato xa yena a ta kota ku xi kuma hi ku olova.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**XIVUTISO XA 18 (XITSALWANA)****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Marito ya xin'wana na xin'wana xi na nkarhi wa xona ya tiyisisa leswaku loko hi humelela hi swilo swo biha kumbe swo saseka hi swi amukela hikuva ku va ku ri nkarhi wa swona leswaku swi humelela naswona hi fanele ku swi tiva leswaku a swi nge vi kona hilaha ku nga heriki, swi ta hundza.

- Topisa u vile na khombo ro bihisiwa emirini hi Xihangalasi, a tlhela a nga n'wi teki, a vula leswaku n'wana a hi wa yena kutani a ya teka nhwana wa ka Ngobeni leswi endleke leswaku Topisa a tikurisela n'wana wa yena a ri swakwe.
- Swi tekile nkarhi wo leha Topisa a titshamela ekaya ka vona a nga tekiwangi naswona a a swi amukerile leswaku swa vukati swi tsandzile.
- Mavhavaza na yena u tekile nsati wa xitekwa kutani a hundza emisaveni, a teka nsati wa vumbirhi loyi a nga nyamalala a nga tiviwi leswaku u yile kwihi a famba na vana vanharhu.
- Loko Mavhavaza a famba a lava nsati loyi u hlamarile ku twa leswaku loko yena a n'wi teka a a balekile eka byin'wana vukati leswi endleke leswaku Mavhavaza a tshama nkarhi wo leha a nga ri na nsati.
- Siku rin'wana Mavhavaza u byerile Matanato munghana wa yena leswaku u lava ku famba na yena eka Xigalo leswaku a ya tikumela nsati.
- Matanato u n'wi tsundzuxile leswaku a tilavela nsati eJoni hikuva vavasati va le makaya a va hlambi naswona va ambala tindhindhana.
- Mavhavaza u sindzisile ku kondza Matanato a famba na yena eka Xigalo laha a fikeke a tikumela Topisa wa yena loyi a nga kumisiwa n'wana hi Xihangalasi a tlhela a nga n'wi teki.
- Mavhavaza u lovorile Topisa a n'wi akela na muti kutani va hanya hi ntsako na ku rhula emutini wa vona.

Hinkwaswo leswi swi tiyisisa leswaku xin'wana na xin'wana xi na nkarhi wa xona hikuva Topisa na Mavhavaza a va tilan'wile hi tlhelo ra swa vukati kambe emakumu va tekanile va tlhela va hanya hi kurhula emutini wa vona.

MAAVELO YA TIMARAKA:

$$V = 15$$

$$X\&R = 10$$

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (√), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 19 (XIMBANGU)**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

- 19.1 Ehositele ya Jeppe./Ekamareni ya Matanato.√ (1)
- 19.2 U lava leswaku Matanato a famba na yena eka Xigalo a ya n'wi pfuna ku tikumela nsati loyi a nga ta n'wi susa xivundza.√√ (2)
- 19.3 pfumala muti./B.√ (1)
- 19.4 Matanato u swi kotile ku rivalelana na nsati wa yena N'wa-Xirhami va ya emahlweni na vutomi kasi Xihangalasi u tsandzekile ku rivalelana na Topisa hikuva se a a tekiwile hi Mavhavaza.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 19.5 I ndhavuko wa hina ku va wanuna a lovola leswaku loko ko tshuka ku humelerile swin'wana mindyangu leyimbirhi yi ta kota ku vulavurisana.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 19.6 U vula leswaku a nga tshuka a tekile wansati loyi a nga riki na mahanyelo lamanene.√√ (2)
- 19.7 Ri thiyiwile kahle hikuva vito leri ri vula ku ta na timhaka kasi Matanato na yena a a tala ku byela vanghana va yena timhaka leti a ti va hlamarisa. Xikombiso: U byerile Xikhogolo na Xilumuni leswaku entirhweni yena a a xevisiwa hi muladza loko ximanga xa mulungu wa yena xi xevisiwa hi nyama.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 19.8 A ndzi ta vilela hikuva swi nga endleka n'wana wa mina a hetelela a nga ha swi tivi leswaku tata wa yena wa xiviri i mani.√
(Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)
- 19.9 Hileswi a a swi kumile leswaku Rhoda loyi a a rhandzana na yena a a ri n'wana wa buti wa yena Mininginisi kutani a swi nga ta koteka leswaku a n'wi teka.√ (1)
- 19.10 Nsati wa yena u tshikile byalwa a tlhela a n'wi lavela na n'wana wa buti wa yena (N'wa-Xirhami) leswaku Matanato a n'wi teka a va hlantswa ya yena.√√ (2)
- 19.11 Mukamberiwa u ta nyika nhlamulo ya yena. Xikombiso: Swi hi komba leswaku i munhu wo tekela vanhu van'wana ehansi, u va vona va nga ri va nkoka evuton'wini./Wa va sola.√
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.) (1)
- 19.12 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku vukati va kandza hi mbilu./Ndzi dyondzile leswaku ku tiyisela swa vuyerisa.√√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

- 19.13 N'wa-Xirhami u boxile emahlweni ka Matanato na Xitlhangoma xihundla xa leswaku u tshame a ya eka muporofita ku ya khongelela nuna wa yena leswaku a vuya ekaya.√√ (2)
- 19.14 U kumerile mukon'wana wa yena Mavhavaza na nuna wa yena Matanato vasati lava nga maxaka ya yena.√√ (2)
- 19.15 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: U endlile kahle hikuva Matanato u tlhelerile ekaya ka yena a ya rivalelana na nsati wa yena va tlhela va tshama hikurhula.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[25]

XIVUTISO XA 20 (XITSALWANA)**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Mavito ya swimunhuhatwa leswi landzelaka ma tiyisisa vutshila lebyi mutsari a byi tirhiseke ku humelerisa swiendlo swa swona:

- **N'wa-Vukwele** i wansati wo ka a nga tshembi un'wana wansati ehenhla ka nuna wa yena.
- Loko N'wa-Vusika a vuyile na Boneka hi le Pfanomomo N'wa-Vukwele u sorile, a vula leswaku Boneka u ta va tekela nuna.
- Loko Xikweni a fanele a famba na Boneka eJoni u kombile ku va na vukwele na ku sola hi ku vula leswaku va ta famba va tekeriwa nuna wa vona hi Boneka.
- **N'wa-Sharpshoot** i vito ra Boneka leri fambelanaka na ku va munhu a nga hlweli ku endla mhaka yo karhi.
- Boneka a nga kalangi a dya nkarhi loko swi ta eka ku tekela N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele nuna wa vona Xikweni. Mintirho ya yena hinkwayo yi humelerile hi ku copeta ka tihlo.
- Vito ra **Khetani** na rona ri thiyiwile kahle hikuva ku 'khetu' swi vula ku hlawula. Loko Khetani a swi vonile leswaku va xanisiwa hi Boneka u hlaurile ku sukela muti wa tata wa yena a ya lava ntirho wa vusocha laha emakumu a nga humelela.
- **Xitlhangu** i nchumu lowu tirhisiwaka ku tisirhelela eka khombo ro karhi.
- Hambileswi Boneka a a nga hanyisani kahle na vaakelani loko a ri ekhombyeni a a tsutsumela eka muakelani wa yena Xitlhangu leswaku a ta n'wi pfuna.
- Loko Bodzani a lava ku kuma n'wana u landzile yena leswaku a n'wi heleketa etlilini.
- Loko mutirhelamfumo a n'wi hlongorile na vana endlwini ya yena ya le Bush, u rhumile Gwirhani eka Xitlhangu leswaku a ta va pfuna.
- **Khawulani** i vito ra n'wana wa Khegu. Tanihileswi Khegu a a xanisiwa hi Boneka na Bodzani, u thiyile n'wana wa yena vito leri ku ri ndlela yo va komba leswaku va khawurile hi ku va kombisa leswaku hambileswi va nga n'wi xanisa yena u kumisiwile n'wana hi nuna loyi a n'wi rhandzaka.
- **Bodzani** i n'wana wa Boneka. Ri thiyiwile hi N'wa-Mdaka, sesi wa Xikweni ku ri ndlela yo byela Boneka leswaku a swi tiva leswaku nuna loyi a n'wi kumiseke n'wana a hi wa yena, u na vasati va yena kutani a nga fanelangi a tinyungubyisa hi yena.

Hinkwaswo leswi hlamuseriweke laha henhla swi tiyisisa leswaku mutsari u thyile kahle mavito ya swimunhuhatwa hikuva swiendlo swa swona swi yelana na leswi humeleshaka etsalweni.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15
X&R = 10

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (✓), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI YI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 21 (XIMBANGU)

VUKOSI I MBERHA – Ndlovu P

- 21.1 A a nga vabyi, a a bihisiwile emirini✓ hi Matandzeni.✓ (2)
- 21.2 A va ri vamakwavo./A a ri sesi/tati wa Xikweni.✓ (1)
- 21.3 Ndzi nga vula leswaku Boneka a nga teki leswi a byeriwaka swona, u endla na ku ehleketa leswi laviwaka hi yena hikuva nomboro ya matandza lama a nga te Gwirhani a lulamisela Bodzani a hi yona leyi Bodzani a a vurile yona.✓✓ (2)
- 21.4 Minkarhi hinkwayo loko a vulavula na Gwirhani a nga n'wi kombi rirhandzu, wa n'wi khahla, leswi nga riki tano loko a vulavula na Bodzani.✓✓ (2)
- 21.5 Khegu u xanisiwile ngopfu hi Boneka loko mana wa yena a hlongoriwile evukatini kambe hikokwalaho ka ku tiyisela, u swi kotile ku dyondza xikolo a kondza a va muongori laha a nga titirhela a tiphina hi mali ya yena.✓✓ (2)
- 21.6 Mukamberiwa u ta boxa matitwelo ya yena. Xikombiso: A ndzi nga ha ta pfumela ku n'wi endlela swilo loko ndzi rhumiwa hikuva u hetana matimba.✓✓ (Amukela na man'wana matitwelo lama twisisekaka.) (2)
- 21.7 Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku a tshika timhaka ta ku ehleketa hi swa valoyi, a pfa a tsundzuka leswaku loko a ku ri mavabyi ya nga khoma Bodzani un'wana na un'wana ya n'wi khoma handle ko va a loyiwile./Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a tolovela ku yisa vana va yena exibedhlele loko va vabya a tshika ku pumba vanhu vuloyi.✓ (Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (1)
- 21.8 Hi le kaya ka tatana Xitlhangu.✓ Mana wa yena Boneka a n'wi rhumile leswaku a ya vitana tatana Xitlhangu.✓ (2)
- 21.9 hlongorile ekaya ka yena./C.✓ (1)
- 21.10 A nga n'wi hakelanghi hi mali hikuva u te a nga na yona. U n'wi hakerile hi masofa na thelevhixini.✓✓ (2)

- 21.11 Xikweni u byerile Boneka leswaku hikwalaho ka hanyelo ra yena lero biha a ku na nuna loyi a nga ta sala a n'wi teka loko yena a ta va a lovile, leswi yelanaka na ku va Boneka a sarile a xaniseka a tlhela a nga kumi na vukati byin'wana.√√ (2)
- 21.12 Hileswi Boneka a a nga ri na mhaka na vaakelani kutani a va hlamala leswaku ku lo cinca yini siku rero./Hileswi Boneka a a nga hanyisani kahle na vaakelani kutani a va hlamala leswaku ku lo cinca yini siku rero.√√ (2)
- 21.13 I Khetani√ hikuva u hlongorile Boneka endlwini ya tata wa yena ku ri hi ku Boneka a a tibyerile leswaku leswi Xikweni a nga lova u ta sala a tshama eka yona hi kurhula.√ (2)

KUMBE

- I mutirhelamfumu√ hikuva u hlongorile Boneka na vana endlwini ya yena ya le Bush laha a tibyerile leswaku u ta tshama hi ku tiphina na vana va yena.√ (2)
- 21.14 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A hi mhaka ya kahle hikuva vanhu vo tala a va tshembekangi, swi nga endleka a nga ha yi kumi mali eka muchayeri loyi.√√ (2)
- (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) [25]

XIVUTISO XA 22 (XITSALWANA)

XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu

NTLANGU: ... TI LE TILWENI!

Xivuriso lexi nge: 'Nhlampfi i ya manghena' xi hlamusela leswaku wanuna u fanele ku eneriseka hi nsati wa xitekwa. Loko a n'wi tshika hi ku va a vonile van'wana lava n'wi tlulaka, u endla xihoxo. Ntiyiso lowu hi wu vona eka Magaza Cawuke loyi a tekeke Chinghisa Cawuke kutani a n'wi tshika a teka Nokuthula Zuma.

- Loko Magaza a ta va a pasile B.Admin ya yena eYunivhesithi ya Ongoye u sungurile ku rhandzana na Nokuthula Zuma loyi a a tshama na n'wana wa yena Lulu, va huma etikweni ra KaZulu.
- Magaza a a byeriwile leswaku Lulu i ndzisana ya Nokuthula kasi a a ri n'wana wa yena. Hikokwalaho ka ku nyanyuriwa hi rirhandzu ra Nokuthula, Magaza u sungurile ku fananisa rirhandzu ra Chinghisa na ra Nokuthula.
- U vonile Chinghisa tanihi nsati loyi a n'wi tselaka ku xaniseka hikuva a a nga dyondzangi xikolo. U yile emahlweni a vula leswaku a nga voni vutomi lebyi nga kona loko a ya emahlweni a tshama na Chinghisa handle ka ntsako wa swa nyama ntsena na mpfumaleko wa ntlhonthlho wa swa vutomi. U tlherile a ya emahlweni a vula leswaku u karhele ku hanya vutomi byo phyama.

- U vurile leswaku eka Nokuthula u kumile hinkwaswo leswi a a swi lava evuton'wini hikuva u dyondzile a tlhela a tlula na yena Magaza. U yile emahlweni a vula leswaku u kumile ndlela leyi n'wi faneleke ya kurhula, leyi n'wi susaka eku xanisekeni laha a a tinghenisile kona hi yexe a ha ri ntsongo.
- Magaza u hetelerile hi ku tsalela Chinghisa papila, a n'wi byela leswaku a nga ha n'wi rhandzi hikuva se u tikumerile loyi a rhandzaka yena naswona loko a vuya ekaya u lava ku n'wi kuma a mukile eka rikwavo.
- Magaza u hlongorile Chinghisa na vana va yena a nghenisa Nokuthula na n'wana wa yena Lulu.
- Endzhaku ka malembe yo tlula khume, Magaza u sungurile ku xaniseka emoyeni hikwalaho ka ku va Nokuthula a nga n'wi kumeli mudyandzhaka hi ku va a nga veleki leswi endleke leswaku ku tiphina loku a a ku vula a nga ha ku kumi.
- Magaza u hetelerile hi ku rhandzana na Lulu loyi a nga hetelela a biha emirini leswi naswona a ku nga ri ku navela ka yena.

Hinkwaswo leswi swi tiyisisa xivuriso xa 'Nhlampfi i ya manghena' hikuva loko Magaza a ta va a hlongorile Chinghisa nsati wa yena wa xitekwa, ematshan'weni yo tiphina u sarile a xaniseka no pfumala kurhula loko a tshama na Nokuthula kutani a tsundzuka nsati wa yena Chinghisa.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15
X&R = 10

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (√), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 23 (XIMBANGU)

XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu

NTLANGU: I MHANGU KU TILAVELA

- 23.1 I xo va Bayizani a rhandzana na Ella.√ (1)
- 23.2 Hileswi hanyelo ra yena a ri humile endleleni.√ (1)
- 23.3 ri herile./C.√ (1)
- 23.4 Loko a hlwerile ku vuya ekaya u kombile Bayizani xichavo na ku n'wi xixima kasi loko a n'wi kumile eka Ella a nga n'wi kombangi xichavo na ku n'wi xixima hikuva a a n'wi dyoherile.√√ (2)
- 23.5 Bayizani u na ntlimbo wa le handle. U navela ku rhandzana na Ella kambe u vangeriwa ntlimbo hi Valerie loyi a swi kumeke leswaku va rhandzana.√√ (2)
- 23.6 U hlundzukile hikuva nuna wa yena Bayizani u tlurile xitshembiso xa rirhandzu ra vona hi ku ya rhandzana na Ella.√√ (2)

- 23.7 I wa leswaku va kona vanhu lava va tivangelaka swiphiqo kumbe ku xaniseka hi voxé.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 23.8 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ndzi vona yi nga ri mhaka ya kahle hikuva swa fanela leswaku loko munhu a kombela ku rivaleriwa a rivaleriwa.√√

KUMBE

Ndzi vona yi ri mhaka ya kahle hikuva swidyoho leswi Bayizani a swi endleke u lo tivangela.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

NA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****XI TSHEMBA NKOLO!**

- 23.9 Hi le kaya ka Sarah na John Mbitana eNkowankowa.√ (1)
- 23.10 John Mbitana.√ A a ri mabalana.√ (2)
- 23.11 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: U nga tshembi munhu hikuva munhu wa cinca./Hambi u famba enkoveni lundza ri ta vonaka./Munhu u fanele a enerisiwa hi leswi a nga na swona.√√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 23.12 Ya kombisa leswaku u rhandza na ku xixima nsati wa yena.√√ (2)
- 23.13 A a tiva leswaku Solly u n'wi rhandza ngopfu kutani a a ehleketa leswaku u ta tsaka a tlhela a n'wi seketela eka xiyimo lexi a nga hlangana na xona.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 23.14 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Yi tolovelekile. Va kona vavanuna lava va rhandzaka varhandziwa va vona loko timhaka ta ha famba kahle kambe va baleka loko va ri na swiphiqo.√
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (1)
- 23.15 A ndzi ta va ndzi n'wi tsundzuxile leswaku a nga wu susi ndzhwalo lowu a nga na wona kambe a a kombele un'we eka varikwavo ku ya eka nuna wa yena a ya n'wi kombelela ku rivaleriwa. Loko a n'wi rivalela u ta n'wi rivalela kasi loko a nga n'wi rivaleli u to tihlayisela wona a ri swakwe. √√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

[25]

XIVUTISO XA 24 (XITSALWANA)**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Xivuriso xa 'Kuwa ra le thyakeni u dyisa hi n'wana' xi hlamusela leswaku n'wana u tala ku tota/khomisa vatswari tingana/loko n'wana a endla swo biha, mutswari u fanele ku lehisa mbilu hikuva hi leswi a nga nyikiwa swona hi n'wana wa yena.

- Gezani na Talenta Munene va katekisiwile hi n'wana un'we ntsena ku nga Fumani.
- Gezani a a ri mufundhisi loyi a a xiximiwa hi vanhu hinkwavo elokixini ra Baralonga.
- A a navela leswaku n'wana wa yena a landzelela mikondzo ya yena tanihi n'wana wa Xikwembu.
- Fumani loyi a a dyondza exikolweni xa le henhla xa Dyondzekani a nga landzelelangi mahanyelo lamanene ya vatswari va yena hikuva a a dzaha mbandi a xanisa na vadyondzikulobye hi hanyelo ra yena ro huma endleleni.
- U tshembisile Xiluva leswaku u ta n'wi handzula marhumbu hi mukwana hi ku va a n'wi hlekisa hi vadyondzikulobye etlilasini.
- Xiluva u mangarile mhaka leyi eka Nhloko ya Xikolo Matodzi Rambuda loyi a vitaneke vatswari va vona havambirhi leswaku va ta pfuneta ku tenga mhaka leyi.
- Vatswari va Fumani va fikile va nyuma loko va twa timhaka hinkwato to biha leti endliwaka hi n'wana wa vona.
- Va fikile va kombela leswaku nhloko ya xikolo a nga n'wi hlongoli exikolweni kutani Xiluva loyi a ku ri yena loyi a nga ya eka nhloko ya xikolo a ya n'wi mangalela a n'wi rivalela.
- Fumani u komberiwile leswaku a tshika hanyelo ra yena lero biha kambe a nga tshikangi u yile emahlweni na rona.
- Maxangu ya vatswari va Fumani a ya helangi hikuva Fumani u yiverile tata wa yena mali yo ringana tirhandi ta madzana ntlhanu a ya nyika Xiluva leswaku a hakela riendzodyondzo ro ya eJoni ku ya vona yindlu ya sirha khale ka purisidente wa Afrika-Dzonga Nelson Mandela.
- U tekerile Jimmy nhwana wa yena Xiluva leswi endleke leswaku va holova exikolweni.
- Vatswari va yena va n'wi lerile va ya empfuxelelweni eRustenburg hi Ravuntlhanu kambe hi siku leri va fambeke hi rona u sarile a ngenisa Xiluva endlwini ya ka vona.
- Hi Mugqhivela wa kona Xiluva u pfukile a loville ekamareni ya Fumani yo etlela.
- Fumani u tivisile maphorisa hi mhaka ya ku lova ka Xiluva kutani ma fika ma n'wi teka ma ya ya n'wi pfalela Xiluva yena a yisiwa emocharini.
- Vatswari va yena va fikile va n'wi landza exitokisini endzhaku kaloko a nyikiwile beyili hi Inspector Duiker kutani loko va pfuka namixo va kuma leswaku u tisungile. Hinkwaswo leswi vuriweke laha henhla swi tiyisisa xivuriso lexi nge: 'Kuwa ra le thyakeni u dyisa hi n'wana.' Vatswari va Fumani va kumeka va tenga timhaka na ku vengha hi vaakatiko va Baralonga hikokwalaho ka mintirho yo biha leyi endlweke hi n'wana wa vona Fumani.

MAAVELO YA TIMARAKA:

$$V = 15$$

$$X\&R = 10$$

(LEMUKA: U NGA VEKELI TIGWAJU (✓), KOREKETA KU YA HI RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 25: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

- 25.1 Exikolweni xa le henhla xa Dyondzekani./Swi vuya hi le xikolweni.√ (1)
- 25.2 Fumani.√ (1)
- 25.3 u ta n'wi sola./B.√ (1)
- 25.4 Ntsako i munhu wo pfa a hanya hi ku hleva na madzolonga kasi Jimmy a a nga hanyi hi ku hleva na madzolonga u hava.√√ (2)
- 25.5 Ya hundzukile ntiyiso hikuva Xiluva u hetelerile hi ku va a rhandzanile na Fumani ku nga mhaka leyi a a tshamela ku vulavula hi yona.√√ (2)
- 25.6 I Vonani√ hikuva hi yena a a byela Jimmy leswaku Fumani u gangisa Xiluva, leswi vangeke dzolonga exikarhi ka Jimmy na Fumani.√ (2)
- 25.7 U lava ku lemukisa vahlayi hi khombo leri nga vaka kona loko vadyondzi va nga yingisi vadyondzisi na vatswari va vona.√√ (2)
- 25.8 A ndzi ta va tsundzuxa leswaku va kombela maphorisa leswaku va hamba va va endzela ku ta dyondzisa vadyondzi hi khombo ro tirhisa swidzidziharisi./ A ndzi ta va tsundzuxa leswaku va kombela va ka SANCA va ta va dyondzisa hi vubihhi bya swidzidziharisi√√ (2)
- 25.9 A a ri wa ka Hon'wana.√ (1)
- 25.10 Vadyondzisi a va fanele ku humesa tirhandi ta dzana√ kasi vadyondzi vona a va fanele ku humesa tirhandi ta ntlhanu.√ (2)
- 25.11 I maphorisa/vatirhikulobye exitchini xa maphorisa xa Baralonga.√√ (2)
- 25.12 Hileswi ku ya hi nawu vanhu va faneleke ku vitana maphorisa loko ku tshika ku humelerile khombo ro karhi.√√ (2)
- 25.13 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku vadyondzi a va fanelangi ku hlanganisa timhaka ta dyondzo na ta rirhandzu.√√ (Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 25.14 A a a chava vutihlamuleri bya rifu ra xiluva loyi a loveleke ekaya ka vona.√√ (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 25.15 Mukamberiwa u ta nyika mavonelo ya yena. Xikombiso: I mhaka ya kahle tanihleswi a nga byela mhani wa yena a ku va ya eku hlayeni./A hi mhaka ya kahle hikuva vanghana van'wana va kucetelana timhaka ta vuphukuphuku.√ (Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80

XIYENGE XA A: RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA XITSALWANA XA VUTLHOKOVETSERI [TIMARAKA TA 10]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
MAAVELO YA TIMARAKA	5-6	4	3	2	0-1
VUNDZENI Nhlamuselo ya nhlokomhaka Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, nseketelo na matwisiselo ya xitshuriwa	-Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti -Mavonelo yo tlhonthla yo hambanahambana; lama seketeriweke hi ku hetiseka hi xithhokovetselo -Matwisiselo ya le henhla ya muxaka wa tsalwa na xithhokovetselo	-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka kahle. -Mahlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi -Mavonelo laya twalaka ya nyikiwile, kambe ya nga ri hinkwawo lawa ya seketeriweke hi mfanelo -Matwisiselo ya muxaka wa tsalwa na xithhokovetselo	-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka -Tinhlamulo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka -Mavonelo man'wana ya seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka -Matwisiselo yo ringanela ya muxaka wa tsalwa na xithhokovetselo	-Nhlamuselo leyi nga enetisiki ya nhlokomhaka -Mpfumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xithhokovetselo	-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka -Nhlamuselo a yi fambelani na xithhokovetselo -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xithhokovetselo
TIMARAKA TA 6	4	3	2	1	0-1
XIVUMBEKO NA RIRIMI Xivumbeko, nkhluluko na maandlalelo Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana	-Xivumbeko xa nkhaqato -Mavonelo ya tumbuluxiwile no andlariwa hi mfanelo -Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo -Ntivoririmi lowu pfumalaka swihoxo, mapeletelo na mahikahatelo	-Xivumbeko lexi faneleke na nkhlulukelano lowunene wa mavonelo -Nkhlulukelano wa mavonelo wa landzeleleka -Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile	-Ku na vumbhoni byin'wana byo komba xivumbeko -Xitsalwana xi pfumala xivumbeko lexinene xa miehleketo na nkhaqato -Swihoxo swa ririmi a swi talangi; thoni na xitayili swi tala ku va leswi faneleke	-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke -Mavonelo a ya na nkhlulukelano lowu faneleke -Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki	-Xivumbeko xa xiyimo xa le hansi swinene -Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili
TIMARAKA TA 4					

LEMUKA: Loko mukamberiwa a nga tsalangi vundzeni lebyi languteriweke, a tsarile xitsalwana xa vutitumbuluxeri ntsena, nyika 0 (tandza) eka Vundzeni, Xivumbeko na Ririmi.

XIYENGE XA B NA XA C: RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA XITSALWANA XA NOVHELE, MFUWO WA RIXAKA NA NTLANGU [TIMARAKA TA 25]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI	12–15	9–11	6–8	4–5	0–3
Nhlamuselo ya nhlokomhaka Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, vumbhoni na matwisiselo ya xitshuriwa TIMARAKA TA 15	-Mhlamulelo yo hlawuleka: 14–15 -Mhlamulelo ya xiyimo xa le henhla: 12–13 -Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti -Mavonelo yo tlhonthla yo hambanahambana; ya seketeriwa hi ku hetiseka hi xitshuriwa -Matwisiselo ya xiyimo xa le henhla ya muxaka wa tsalwa na xitshuriwa	-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka hi ndlela leyinene -Mhlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi -Mavonelo laya twalaka ya nyikiwile, kambe ya nga ri hinkwawo lawa ya seketeriweke hi ndlela leyi languteriweke -Ku na vumbhoni bya ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa	-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka; kambe a hi swiyenge hinkwaswo leswi hlamuseriweke hi vuenti -Tinhlamuselo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka -Mavonelo man'wana ya seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka -Matwisiselo ya le xikarhi ya muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa	-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka -Mpfumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka -Mavonelo matsongo ngopfu lama faneleke -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa	-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka -Maringetelo yo tsana yo hlamula xivutiso -Mavonelo a ya tshembisi -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa
XIVUMBEKO NA RIRIMI	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
Xivumbeko, nkholuko lowunene na maandlalelo Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana TIMARAKA TA 10	-Xivumbeko xa nkhaqato -Manghenelo na mahetelelo yo hlawuleka -Mavonelo ya tumbuluxiwile no andlariwa hi mfanelo -Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo	-Xivumbeko lexi faneleke na nkholukelano lowunene wa mavonelo -Manghenelo, mahetelelo na tindzimana letin'wana swi na nkholukelano lowunene -Nandzelelano lowunene wa mavonelo -Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile	-Ku na vumbhoni byin'wana byo kombisa xivumbeko -Ku na nandzelelano na nkholukelano kambe swi na swihoxo -Swihoxo swa ririmi a swi talangi; thoni na xitaliyi swi tala ku va leswi faneleke -Mavumbelo ya tindzimana hi xitalo ya lulamile	-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke -Mavonelo a ya na nkholukelano lowu faneleke -Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki -Mavumbelo ya tindzimana ya hoxekile	-Mpfumaleka wa xivumbeko lexi kunguhatiweke wu kavanyeta nkholukelano wa mavonelo -Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili swi endla leswaku xitsariwa lexi xi nga amukeleki -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki -Mavumbelo yo hoxeka ya tindzimana
MAAVELO YA TIMARAKA	20-25	15-19	10-14	5-9	0-4

- A ku fanelangi ku va na ku hambana ka ku tlula vuswikoti byimbirhi exikarhi ka timaraka ta Xivumbeko na Ririmi na ta Vundzeni.
- Nhlamulo ya vutitumbuluxeri yi fanele ku nyikiwa 0 (tandza) eka Vundzeni, Xivumbeko na Ririmi.